

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

2023

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila Ieri ra swivutiso ri na tipheji ta 40.

SWITSUNDUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsunduxo leswi hi vukheta u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlava papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlava swivutiso swa kona u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.
3. Papila leri ra swivutiso ri na swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri (30)

XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka (25)

XIYENGE XA C: Ntlangu (25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena: SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B (NOVHELE/ MFUWO WA RIXAKA) NA C (NTLANGU):

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela switsundzuxo leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana hi vurhon'wana.
8. Nombora tinhlamulo ta wena kahle ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi.

XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40

XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55

XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55

11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swivutiso SWIN'WANA na SWIN'WANA SWIMBIRHI.

NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Rifu'	Xitsalwana	10	6
2. 'Va govha xitafu'	Ximbangu	10	7
3. 'Swi onhakile'	Ximbangu	10	9
4. 'Vutswari bya vuphukuphuku'	Ximbangu	10	11

NA

Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.

5. 'Xivuya'	Ximbangu	10	13
-------------	----------	----	----

*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA

Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

6. Mulunguntima	Xitsalwana	25	15
7. Mulunguntima	Ximbangu	25	15
8. Mibya ya nyekanyeka	Xitsalwana	25	18
9. Mibya ya nyekanyeka	Ximbangu	25	18
10. Ximitantsengele	Xitsalwana	25	21
11. Ximitantsengele	Ximbangu	25	21

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

12. Rivomba ra Vutsonga	Xitsalwana	25	24
13. Rivomba ra Vutsonga	Ximbangu	25	24

XIYENGE XA C: NTLANGU

Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

14. Hlamba vunwa nandzuwe	Xitsalwana	25	29
15. Hlamba vunwa nandzuwe	Ximbangu	25	29
16. Vukosi i mberha	Xitsalwana	25	32
17. Vukosi i mberha	Ximbangu	25	32
18. Xivoni xa vutomi	Xitsalwana	25	35
19. Xivoni xa vutomi	Ximbangu	25	35
20. Vadyondzi va namuntiha	Xitsalwana	25	38
21. Vadyondzi va namuntiha	Ximbangu	25	38

*LEMUKA LESWI: Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HIMFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Swithhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xingga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana KUMBE Ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana KUMBE Ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO*****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.*****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

RIFU – NW Phakula

- 1 Himpfhuka munhu xi ku hlome, laha misaveni,
- 2 Vakokwa wa kokwa wa kokwa wa vakokwana u va mintile,
- 3 Futhi ntamu waku wu susa ni misisi.
- 4 Khwiri raku i mana wa tiyinkho.
- 5 Rifu, a wu ni tingana ku phorha na lava saleke marhambu ntsena?
- 6 Xivindzi xaku xi swekiwile xi chuluriwa hikuva a wu na rhumbyana.
- 7 U khelela u khelerile handle ko hlamba timbilu.
- 8 Mbilu ya nghala a yi khi nchumu eka wena.
- 9 Lavo lungha u mintile,
- 10 Lava mona u kukurile,
- 11 Lava lunya u dyile,
- 12 Hambi valoyi a wu nyenyi no nyenya.
- 13 Leswo i wa njhani ndza hluleka ku ku hlavutela.
- 14 Swisiwana u byarile u byarile dzundze ri tlhumile.
- 15 Varhandzani u va damurhurile hi ndhli!
- 16 Manyukutelo ra wena hi lero swi khindlela kunene.
- 17 Va te va balekela ekerekeni wo hi le ndzhaku,
- 18 Va ya chayeriwa u ku ndzi kwala!
- 19 Loko ri xile vanhu va timbeyambeyela ku vhika wena kambe kwihi?
- 20 Futhi no yila wa yila wena rifu.

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi ra vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 3, 4, 6, 7, 10, 15 na 20.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VA GOVHA XITAFU – MT Mahuntsi

- 1 A hi hinkwavo va swi twisisaka, vo govha xitafu.
- 2 Loko swi ta eka timhaka ta tipolotiki.
- 3 Van'wana va yengiwile hi mali,
- 4 Van'wana va yengiwile hi vanghana,
- 5 Van'wana a vo bohiwa hi xiyimo,
- 6 Xiyimo xo landzelela varhandziwa va vona,
- 7 Xiyimo xo handzela mindyangu ya vona,
- 8 Ivi va tikuma va ri varhangeri.
- 9 Hi swi vona hi mitirho ya vona,
- 10 Mitirho ya vona ya vukanganyisi na vukungundzwana.
- 11 Loko va ha ri exitulwini va sengela enon'weni.
- 12 Va sengela enon'weni va tshika thunga ri lo n'hwaa!
- 13 Loko se ti sungula ku hisa va pana sikisi,
- 14 Va pana sikisi va ya tisungulela xiphatananyana,
- 15 Ivi mabofu ma ku hi le ndzhaku hi kwala!
- 16 Ma ehleketa ku ya dyelavu le mahlweni,
- 17 Kasi xihlovo xa le mahlweni xi dlayisa torha.
- 18 Lava ntamu va titumbuluxela mitlawantlawa,
- 19 Va gudula na leti a ta ha lava ku dyela.
- 20 Va gudula na leti a ti va tekela enhlokweni.
- 21 Va rivala leswaku tihove ti ya nwa ndondzo,
- 22 A swi nga olovi ku tlhelela endzhaku,
- 23 Ngopfungopfu loko u suka u dungile xihlovo,
- 24 U dungile xihlovo u rivala siku ra mundzuku.
- 25 Ngopfungopfu loko u suka u lumile rintiho,
- 26 Rintiho leri a ri ku dyisa mukapu.
- 27 N'wana loko a kala a dzivila u na swendlo,
- 28 Swendlo swa matshalatshala yo paluxa vu lava bya mutswari.
- 29 Wa rivala leswaku ekaya hi le kaya na yena u ta va mutswari siku rimbe.
- 30 I nyoka ntsena yi nga vuyeliki edzivilweni ra yona.
- 31 Phela vukati va kandza hi mbilu.

- 2.1 Kombisa hungunkulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona. (2)
- 2.2 Tsavula ntla eka ndzimana ya 2 lowu kombisaka leswaku vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona loko va kumile vurhangeri va titekela mali va tidyela na mindyangu ya vona va rivala ku tirhela vanhu lava va va hlawuleke. (1)

- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Rito 'mabofu' eka ntila wa 15 lowu nge: 'Ivi mabofu ma ku hi le ndzhaku hi kwala', ri vula vanhu vo pfumala ...
- A vutlhari.
 B vuswikoti.
 C vutivi.
 D vurhangeri. (1)
- 2.4 Ntila wa 23 wu ri: 'Ngopfungopfu loko u suka u dungile xihlovo'. Xana ku 'dunga xihlovo' swi vula yini hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo? Hlamusela na hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke marito lawa hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 2.5 Eka ntila wa 30 mutlhokovetseri u ri: 'I nyoka ntsena yi nga vuyeliki edzivilweni ra yona.' Xana ntila lowu wu humelerisa yini? (1)
- 2.6 U nga va tsundzuxa yini vanhu lava va nghenelelaka swa tipolitiki hi xikongomelo xo tivuyerisa? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

SWI ONHAKILE – ME Mhinga

- 1 Vatswari i vayeni emindyangwini ya vona,
 2 I ntiyiso i vavhakachi.
 3 Phela vaendzi a va na rito emutini wolowo,
 4 Loko o tokolo, u dye naxo!
 5 Kambe yena ve i mutswari.
- 6 Etikweni ku borile,
 7 Leswi swi hanyiwaka swo titiva.
 8 Vana i vamaendla-hi-ku-rhandza
 9 I mani a nga vaka ni xivindzi,
 10 Xa ku va komba laha mati ma faneleke ku famba ha kona?
 11 Swa rivariwa leswaku n'wana a hi wa un'we,
 12 Hikuva se swilo swi onhakile.
- 13 Eswikolweni vadyondzisi va khomile nyarhi hi timhondzo,
 14 Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece,
 15 Hi hala tlhelo ricece ra kona ri karhi ku kampfunya,
 16 Mukapudzi na yena wa sindzisa hikokwalaho ka rirhandzu,
 17 Manu ku hava, i mani a twaka ndlala kasi?
 18 I ntiyiso swilo se swi onhakile.
- 19 Ambi tintiho ta munhu a ti ringani,
 20 Ku ni hosi hi yoxe na mafahinhlomulo xi kona tshamelankambana kwala xandleni.
 21 Tintiho leti ti nyikana nhloniphlo,
 22 Rin'wana na rin'wana ri tirha leswi ri nga endleriwa swona,
 23 Kambe eka hina vanhu, wo tlanga hi nkarhi,
 24 A ku na lonkulu ambii lontsongo,
 25 Hakunene swi onhakile.
- 26 Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!
 27 U tsutsumile na swa yena.
 28 Laha mutswari a a komba ndlela leyinene,
 29 Laha n'wana a a tshama a ri n'wana,
 30 Kambe sweswi swi onhakile.
- 31 Loko n'wana a hambuka, a a cambutiwa,
 32 Kambe sweswi, ku n'wi tshuvanyana u tsutsumela eka vanawu.
 33 Ku pfumala swa le mandleni u ri mutswari u tihehlerile,
 34 U ta swi hlaya hi xin'wexin'we.
 35 Veri ku na timfanelo ta vana!
 36 Ta mutswari tona to kandziyeriwa ke?
 37 I ntiyiso swi onhakile!

38 A hi tlheleleni emarhumbini.
 39 Laha mutswari a a ba swigingi swi twala,
 40 Laha vukosi a byi veka nawu wu xiximiwa,
 41 Laha n'wana a a tiva xivandla xakwe.
 42 Ekaya, etikweni hambi kwihi na kwihi,
 43 Loko ho endla leswi, hi ta twa ku nandziha ka mihandzu ya kona,
 44 Tiko ra hina ri ta va ni xindzhuti.
 45 Hi ta swi vona swi lulama!

- 3.1 Nyika mongo wa xithhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Tshaha ntla eka ndzimana ya 5 lowu vulaka leswaku swa khale swi hundzile. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntla wa 14 loko mutlhokovetseri a ku: 'Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece', u vula leswaku vadyondzi va ... ku dyondza.
- A tsakela
 B tsandzeka
 C navela
 D sindzisiwa (1)
- 3.4 Mutlhokovetseri eka ntla wa 31 u ri: 'Loko n'wana a hambuka, a a cambutiwa'. Nyika nhlamuselo ya rito 'hambuka' ya masiku hinkwawo na leswi ri vulaka swona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Ku vuyeleriwa ka rito ra 'laha' eka mintila ya 28, 29 na 39–41 ku komba ntshikelelo/ntiyisiso. Hi yihi mhaka leyi ku tshikeleriwaka/tyisisiwaka yona? (1)
- 3.6 Xana u nga va tsundzuxa yini vadyondzi endzhaku ka loko u twile xirilo xa mutlhokovetseri? (2)
- [10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VUTSWARI BYA VUPHUKUPHUKU – NW Phakula

- 1 Ina, n'wana hinkwerhu ha swi tiva u lo tswala,
 2 Futhi u kayakayile ni ndzhwalo kaye wa tin'hweti bi!
 3 Ku hava loyi hi n'wi voneke a ku mukela,
 4 U dodombanile na wona u kala u ya ku wu mfuu!
 5 Timbhoni hi lava tinguvu leto basa paa!
- 6 Xambela lexi u hi haxaka ha xona, hlambanyani!
 7 Xikonyololo lexi u hi mharhekaka ha xona a wu nga tilayi mundzuku?
 8 Xithaka lexi u tibumaka ha xona a wu nga xi hlanti mundzuku?
 9 Ve ri oloriwa ra ha tsakama,
 10 Handlekaswona u ta tilaya u lo ba, hi khwiri.
- 11 Leswi u nge hi na mavondzo loko hi laya n'wana ke wena nghunavalayi?
 12 Leswi lava tisaka milandzu ya n'wana laha kaya u nge i vukwele ke?
 13 Leswi lava va nge n'wana waku u ni rintiho u nge vo lorha ke?
 14 Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n'wanaku ke?
 15 Leswi a wu swi voni ku ri u cela sirha ra n'wanaku a ha tsakula?
- 16 Yoo, xinangana xi bile evupeladyambu, tingana vuyavuyani!
 17 Va vitana nyini ku ya ngengemisa mbyana yakwe a ya celela,
 18 Yi nga mhuti yo fela etinyaweni i mani a ha ta kanetaka?
 19 Ngulumelo wa risimu ra xirilo ri wiyyitela etindleveni ta manana:
 20 'Tatana wa vitana!'

- 4.1 Hi xihi xifaniso xa le miehlekeweni lexi mutlhokovetseri a humelerisaka xona hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 4.2 Kuma ntla eka ndzimana ya 2 lowu vulaka leswaku loko munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a nga lulamisi swihoxo leswi a soriwaka hi swona ku ta va na switandzhaku laha a nga ta tivona nandzu kambe swi nga ha pfuni nchumu. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Rito 'nghunavalayi' eka ntla wa 11 lowu nge: 'Leswi u nge hi na mavondzo loko hi laya n'wana ke wena nghunavalayi?' ri vula munhu wo ... ku layiwa.
- A tsakela
 B tsandza
 C phikelela
 D amukela (1)

- 4.4 Eka ntila wa 14 lowu nge: 'Leswi lava va nge va bvungheriwile swa vona hi n'wanaku ke?' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'bvungheriwile'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 4.5 Ntila wa 13 wu ri: 'Leswi lava nge n'wana waku u ni rintiho u nge vo lorha ke?' Xana wu humelerisa yini? (1)
- 4.6 Endlelo ra munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena ehenhla ka swiendlo swa n'wana wa yena u vona ri ri kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena (2)
[10]

NA

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**SWILO SWA HUMELELA – KJ Ngobeni na SJ Malungana****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIVUYA – KJ Ngobeni

- 1 U vuyile ekaya hinkwaswo swi herile.
- 2 Rirhandzu ri lumuriwile ra ha lava ku mama.
- 3 Nhlalala ya vulombe yi rhurhile.
- 4 Tihunyi ta rirhandzu ti hundzukile nkuma.
- 5 Xitiko xa varhandzani xi timekile.
- 6 Xidlodlo xa vukosi xi lahlekile.
- 7 A boxile a nava,
- 8 Kambe matsolo ya rirhandzu ya gudlha-gudlha.
- 9 Namuntlha rirhandzu ri dyuharile.
- 10 Ku lo sala ntsena xihlambanyiso.
- 11 Miloti ya ntsako yi hundzukile nkosi wa swirilo.
- 12 Milambu ya ntswamba na vulombe yi phyile.
- 13 Namuntlha switshembiso swa rirhandzu,
- 14 Swi hundzukile masirha ya switsundzuxo.
- 15 Mahlo wona i milambu ya mihloti.
- 16 Hakunene ngoma yi hundzulerile.
- 17 Vuloyi byi loyiwa hi lava nga lowiki.
- 18 Vutivi bya misava byi hungukile.
- 19 Tiko ra Kanana ri file.
- 20 Xe' n'wi thya m'fana.
- 21 Ku lo sala ku hlambanyisa.
- 22 Hinkwaswo swi dzudzekile.

- 5.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a byelaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
  - 5.2 Hi wihi ntila eka ndzimana ya 2 lowu kombisaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a tshamile kahle evukatini bya yena? (1)
  - 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 9 a ku: 'Namuntlha rirhandzu ri dyuharile' u hlamusela leswaku rirhandzu se ri ...
- A herile.
  - B kurile.
  - C vupfile.
  - D tiyerile.

- 5.4 Eka ntila wa 2 lowu nge: 'Rirhandzu ri lumuriwile ra ha lava ku mama' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'lumuriwile'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 5.5 Ku va mutlhokovetseri a tirhisile xithathelo/xigego eka ntila wa 15 lowu nge: 'Mahlo wona i milambu ya mihloti', swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 5.6 Xana u vona onge ku va mutlhokovetseri a tirhisile ntila wa 20 lowu nge: 'Xe' n'wi thya m'fana', swi kombisa yini hi matitwelo ya yena eka leswi humeleleke munhu loyi a tlhokovetselaka hi yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: **30**

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Johnson Hlongwane a a ri wanuna wa rivengo, mavondzo, mavunwa na makwanga. Kombisa hilaha hinkwaswo leswi a swi tirhiseke hakona ku xanisa Chavalala na switandzhaku leswi a swi kumeke hikwalaho ka swona.

[25]

XIVUTISO XA 7: XIMBANGU**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

'Wo va ntirho wo tika!' Ku hlamula Hlongwane. 'Ndzi nga tsandzeka ku tiva leswaku munhu u fanele ku vitanisa van'wamabindzu ni vanhu van'wana ku mintirho ya vona yi ta kandziyisiwa laha? Ku famba munhu a galacha mintirho yi ta purintiwa laha femeni ya hina i ntirho wo tika? Ndzi ri Mathebula u ta ta a ta teka ntirho lowu wa vuuhlanganisinkulu. Ndzi vile ndzi rhumile Maceke leswaku a ya n'wi byela a ta a ta ndzi vona. Loko a fika laha ndzi ta n'wi teka ndzi n'wi yisa eka Brooks leswaku hi ya vonisia mhaka ya kona. Brooks i Mulungu, u ta twisia.'

'Se loko mi teka Mathebula mi ya endla yini hi Ephraim?' Ku vutisa Mukhari. 'U nga rivali leswaku loko Mathebula a fika u ta tlhela a lava ku dyondzisiwa ntirho hi yena Ephraim. Mina a ndzi swi voni swi twala. Mina ndzi vona swi antswa ku va mi nyika yena Ephraim ntirho lowu. Hi yena a wu tivaka.' Mukhari loko a languta nkarhi ewachini ya yena a kuma leswaku ku hundzile tiawara timbirhi na timinetse a ri ehofisini ya Hlongwane. Mpfhuka a fika hi awara ya nhungu u lo fika a jika ehofisini ya yena ivi a ta tshama ehofisini ya Hlongwane va bula leti na letiya ta matolo ivi va kandzela hi Ephraim Christian Chavalala.

'Nkarhi wu tsutsumile,' ku vula Mukhari. 'A ndzi si tirha nchumu mpfhuka ndzi fika.' 'A wu si tirha nchumu?' Ku vutisa Hlongwane a ri karhi a tshineta xitulu leswaku a tshamiseka kahle. 'Mina ndzi vona u tirhile.'

7.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswimbirhi swi vulavulaka swi ri eka wona.

5

10

15

(1)

- 7.2 Kombisa leswi fanaka exikarhi ka Mukhari na Hlongwane ku ya hi swiyimo swa vona swa le ntirhweni. (1)
- 7.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Kun'wana eka tsalwa leri Mhangwane u tsundzuxile Mathebula leswaku a nga tshiki ntirho e *Summit News*. U endlile leswi hikuva a a chava leswaku swi nga endleka Mathebula a nga wu ... ntirho e *PPE*.
- A rhandzi
 B kumi
 C koti
 D xiximi (1)
- 7.4 Kun'wana eka tsalwa Hlongwane u nyengeletile a ya nghena ehofisini ya Nyeleti loyi a a fambile na Mukhari. Boxa leswi a a ya endla swona na xikongomelo xa swona. (2)
- 7.5 Hlamusela vumunhu bya Mukhari ku ya hi mavulavulelo ya yena eka ntshaho lowu nga laha henhla. (1)
- 7.6 Hlamusela leswi Hlongwane a vulaka swona loko a ku: 'Wo va ntirho wo tika!' (2)
- 7.7 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Hlongwane a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 7.8 Loko a ku ri wena Mukhari a wu ta n'wi tsundzuxa yini Hlongwane mayelana na leswi a khomisaka Chavalala xiswona? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona

XITSHURIWA XA B

'Va holova kwihi?' Ku vutisa Sasavona. 'Boso yi nga lo sukela Ephy wa vanhu yi n'wi kakatlula loko a ha nghena.'

'Boso wa n'wi venga buti Ephy,' ku vula Nyeleti. 'A nga n'wi rhandzi na switsanana.'

'Kasi ke?' Nsatimuni a engetelela. 'A mo vutisa hina hi basisaka tihofisi ta vona? A, ndzi lo rhwala buku yo tlula na Bibebe exifuvensi xa mina. Leswi siku na siku Boso 5 loko ndzi ya basisa hofisi ya yena ndzi ngo kuma va lo dziribya, hi yena na munghana wa yena Mafutha.'

'Mukhari?' Ku vutisa Nyeleti hi rito ro eyisa.

'Kasi Mafutha a hi yena Mukhari?' Nsatimuni a ya emahlweni. 'Va sulana malanga hi Ephraim siku na siku va nga si sungula ku tirha.' 10

'Kambe Mukhari u yima na Ephy,' ku vula Sasavona. 'Hambi ku ri kwale hodela a a ri karhi a n'wi khahla. Mukhari wa n'wi tsakela Ephraim.' 'Sesi Sasi ma vurisa,' Nsatimuni a tiyisisa. 'Na loko va ri karhi va hehla Ephy kwale hofisini ya Boso, Mafutha u va a ri karhi a vulavula kahle hi yena. A hi kangani mi nga ta twa Mafutha a ri karhi a sandza Ephy, kambe loko a ri Boso, heyi, nomu wa yena i langavi! A swo tsakisa leswi 15 humaka enon'weni wa nuna luya. Nomu wa yena wa loya.' 'Swona swi ri swa yini n'wana ntsanana Ephraim a nga riki munhu wa timholovo?' Ku vula Nyeleti. 'Buti Ephraim i munhu wa mafenya ni tintswalo.' 'Na ntirho wa yena wa wu tiva swinene,' ku vula Sasavona.

- 7.9 Loko Sasavona a vulavula hi 'Boso' u vula mani? (1)
- 7.10 Hlamusela hi ku komisa leswi a swi endla leswaku Hlongwane a tshama a ri karhi a holovela Ephraim Chavalala. (2)
- 7.11 Hlamusela leswi a swi endla Nyeleti na vanghana va yena va nga n'wi tsakeli 'Boso' loyi va vulavulaka hi yena. (2)
- 7.12 Xana loko Nsatimuni a ku: 'Va sulana malanga hi Ephraim siku na siku va nga si sungula ku tirha' a a vula yini? (2)
- 7.13 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke mayelana na ku va murhangeri etsalweni leri? (2)
- 7.14 Xana u vona swi fanerile ku va Nyeleti na vanghana va yena va vulavula hi murhangeri wa vona endzeni ka thekisi leyi nga tala hi vanhu ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.15 Kun'wana eka tsalwa 'Boso' u hetelerile hi ku hlangana nhloko a tlhela a pfaleriwa ekhotsweni. Loko a wu ri un'wana wa lava a va tirha ehansi ka yena a wu ta titwa njhani hi leswi n'wi humeleteleke? (1)
[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA***MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni***

Xivuriso lexi nge: 'Vutomi a byi hanyeriwi kumbe Vutomi a byi hanyelani', xi hlamusela leswaku mani na mani u fanela ku hanya vutomi bya yena. Kombisa ntiyiso wa xivuriso lexi u kongomisa eka swiendlo swa vana va Mufundhisi Tlhomandloti etsalweni.

[25]

XIVUTISO XA 9: XIMBANGU***MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni***

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

Ndyangu wa ka Tlhomandloti a wa ha tshamisise sweswiyanwa swa tolo ni tolweni. A wu amukela vanhu, ku va twela vusiwana ni ku va kombakombanyana laha va nga tipfunaka kona ni maendlele ya kona. Ku tiya ka ndyangu wolowo emahlweni ya vanhu a ku fana ni ku tikirhela ka tintshava. Vafana va mufundhisi ha vambirhi ka vona a va ri xikolweni. Lonkulu a a ri kholichini ya N'walungu, ndzisana a yi dyondzela vufundhisi tanihi tata wa yena kona kwale kusuhi ni kholichi. Ndzhenga wolowo Mufundhisi Tlhomandloti a hlaya papila leri humaka ka Madambi:

Loko nkulukumba Tlhomandloti a hetile ku hlaya papila u ri pfarile, a ri hoxa exikhwameni xa rona. U miyerile, a khoma rihlaya a ku ntsee, a ehleketa ku kula ka n'wana wa yena ni ku enta ka miehleketo ya yena hi nkarhinyana wungari wungani.

5

U twile a khomiwile hi xivundza, a navela ku n'wi byela hi nomu rirhandzu ra vutswari ehenhla ka n'wana wa yena loyi a a kombe ku vona swo hlaya hi lembe rin'we.

A nga swi twanga leswaku mihloti a yi ri karhi yi xiririka emarhameni ya yena. A yi ri mihloti ya rirhandzu ni nsovo, ya ku tsaka ni ku tidzuna hi jaha ra yena.

Enkarhini wolowo ku nghena N'wa-Basana.

10

'Swi lo yini ka tata wa Nyiko mi ngo rila, ku lo humelela yini evaneni va hina?'

'Ku humelele leswo tala leswi swi tsakisaka mbilu ya mina,' ku vula mufundhisi.

'Mihloti kutani i ya yini?'

Loko a khumba rhama ra yena hi xandla u vonile xi ri ni mihloti hakunene.

15

- 9.1 Eka vana va Mufundhisi Tlhomandloti lava boxiweke eka ntshaho lowu nga laha henhla, hi wihi loyi a a tlharihile ngopfu naswona i yini lexi a xi vilerisa tata wakwe hi yena? (2)
- 9.2 Hlamusela hi ku komisa mhangu leyi a yi humelerile eka Baloyi malembe mambirhi lama hundzeke leyi endlaka leswaku mutsari a ku: 'Ndyangu wa ka Tlhomandloti a wa ha tshamisise sweswiyanwa swa tolo ni tolweni.' (2)
- 9.3 Kombisa ku hambana eka vonelo ra manana N'wa-Basana na ra Mufundhisi Tlhomandloti loko swi ta eka makuriselo ya vana. (2)

9.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: 'Ku tiya ka ndyangu wolowo emahlweni ya vanhu a ku fana ni ku tikirhela ka tintshava', u vula leswaku muti wa ka Tlhomandloti a wu ...

- A akiwile wu tiya.
- B ri na khumbi ro tiya.
- C tshembiwile hi vanhu.
- D nga ngheniwi hi vanhu.

(1)

9.5 Manana N'wa-Basana loko a nghena laha a ku tshamile Mufundhisi Tlhomandloti u ri: 'Swi lo yini ka tata wa Nyiko mi ngo rila.' Hikwalaho ka yini a nga vuli leswaku tata wa Madambi tanihileswi Madambi a a ri yena mativula?

(2)

9.6 Boxa nkongomelo wa tsalwa ra 'Mibya ya nyekanyeka'.

(1)

9.7 Xana evuton'wini bya masiku hinkwawo swa humelela leswaku munhu a va a tlharihile ngopfu eka swa tidyondzo kambe a nga tirhandzi ku fana na n'wana loyi u n'wi boxeke eka 9.1 laha henhla ke? Seketela nhlamulo ya wena.

(2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

'Kambe hambileswi swihoxo ni swidyooho swi nga riki na makumu, mikhavi ni ku tshinya swona swi vekiwa hi ku ringana, hikwalaho ka nsovo wa vafumi va hina, vakokwawakokwa wa hina na hina vini ...'

'Mina hi bya mina, muleteri ni swirho swa huvo, ndzi wa nyama, ndzi fikelela ntsena eka leswi swi nga swa vumunhu, ndza tsaka loko ndzi vona ndzi kota ku hambana ni van'wana vanhu hi ku hlula swa nyama – leswi ndzi rhandza leswaku mi tshama mi swi tsundzuka, swi vuya swi hundza swi va ndzhaka ya vatukulu va hina – tintsumi a ta ha ri kona.'

'N'wina mi ta ndzi tsundzuka hi mintirho ya mina eka vakokwa va n'wina, leswaku ndzi hanye hi ku mi tisela leswi a mi swi rhandza; ndzi tsemakanya miganga minyingi exikarhi ka makhombo, ndzi nga chavi nchumu hikuva a ndzi tirhela Vatsonga va ka hina – n'wina.'

'Xikhongelo xa mina eka n'wina vamakwerhu, Vatsonga va ka hina – ni matilo hiwoxe ndza ya kombela – ndzi ri ndzi navela leswaku ni siku ra makumu ra ku hela ka vutomi bya mina laha misaveni; swi ndzi nyika ku rhula ka moyo loku nga ta kota ku twa swa nyama ni swa xiviri xa moyo, loko ndzi tsundzuka nsovo wa n'wina.'

'Xo hetelela loko ndzi fa vanhu va ta va ni xichavo ehenhla ka vafundhisi, mintirho ya mina, vito ra mina ri tsundzukiwa hi tintswalo ni ntwelavusiwana. Ndzi ri n'wi rivaleleni, swidyooho swa yena swi ta n'wi ba masiku hinkwawo ya vutomi bya yena hikuva swi ta tshama swi n'wi honokele mahlo.'

5

10

15

20

9.8 Xana i mani loyi ku vuriwaka leswaku u fanele ku rivaleriwa eka ntshaho lowu naswona a a endlile yini munhu wa kona?

(2)

9.9 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kondza munhu loyi u n'wi boxeke eka 9.8 laha henhla a tikuma a ri eka xiyimo lexi.

(2)

- 9.10 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Mufundhisi Tlhomandloti a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhlala u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 9.11 Ku va Mufundhisi Tlhomandloti a komberile huvo ya kereke leswaku yi rivalela Mufundhisi Nyiko eka nandzu lowu a a wu endlile swi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (1)
- 9.12 Xiboho lexi tekiweke hi huvo ya vufambisi bya kereke ehenhla ka ximunhuhatwa lexi u xi boxeke eka 9.8 laha henhlala xi ku dyondzisile yini? (2)
- 9.13 Loko a wu ri xaka ra ximunhuhatwa lexi u xi boxeke eka 9.8 laha henhlala a wu ta titwa njhani endzhaku ka ku twa xiboho lexi tekiweke hi huvo? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u boxa leswi a wu ta swi endla. (3)
[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Mavulavulelo lama nge: 'Va tshika xo khomiwa hi voko, xa le mbilwini a va tshiki' ma hlamusela leswaku a swi olovi ku va munhu a tshika mintirho yo homboloka leyi a tololeleke ku yi endla. Kombisa ntuyiso wa mhaka leyi hi swiendlo swa Florence/Mafloza endzeni ka tsalwa leri.

[25]

XIVUTISO XA 11: XIMBANGU**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

Godi ni nsati va tekerile enhlokweni poso liya a yi navetisiwile le ka GDC. A va tshemba leswaku yi ta antswisa xiyimo xa vona hi tlhelo ra swa timali. Kunene Godi u rhumerile papila ra xikombelo xa ntirho lowuya wa vumininjhhere. Leswi maphepha a a ri na wona, vo teka ntirho va n'wi nyika hikuva vathori va kona a va nga fani ni lava tirhisaka xin'wanamanana, laha loko u nga ri n'wana swimanimani wa ka vona, a wo namba u rivala ta ha suka. Handle ka swona nyimpu yi fanele ku ta bohiwa egedeni nivusiku, kumbe loko u ri wansati u zama pulani. Loko u chava ku xinyata u kanya mbilu, khari wena: u ta dya xa xihloka. A ndzi ri hi wena u lavaka ntirho? Phela vukungundzwana a hi bya namunlhha ku nga ni xidimokirasi, i bya khale ku nga si va na VaGiyani. Kutani Godi u lo na sungula ku tirha vo movha gee, va tlhela va ku dyiyindlu wena n'wana Sorota hi leswi! Hiloko muti wakwe wu namba wu rhurha le tiA a ya tshama eD² le ntshaveni. Muti se wu sungula ku nyuka hi tlhelo ra swa timali. Va dya va xurha endyangwini; swakudya ku ri matutu vana va Ntavasi. Swi tikomba hakunene leswaku ku ni wanuna emutini. Ivi loko hi swi vonisa xisweswo hina van'wamavondzo, hi hamba hi menyula no khongela swikhongelo swo va navelela swo biha. Kona loko hi va vona va njirimuka hi movha wa vona wa manyunu rivengo ra kona ri nyanya ongeti munhu a nga buluka.

5

10

15

- 11.1 Xana Lindiwe a a tirha yini naswona u tlakusiwile ku va yini? (2)
- 11.2 Godi na Lindiwe a va kholwa leswaku loko Godi o kuma poso ya vumininjhhere swi ta antswisa vutomi bya vona. Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi poso leyi yi tiseke xiyimo xo hambana na ku kholwa loku a va ri na kona. (2)
- 11.3 Xiyimo lexi u xi boxeke eka 11.2 laha henhla xi vavisile vana va Godi swinene. Hi wihi n'wana loyi a khumbiweke swinene hi xiyimo lexi? Tlhela u vula na ndlela leyi a pfuniweke hayona. (2)
- 11.4 Hi xahi xivangelo xa ku va Godi na nsati va tshembile leswaku poso leyi navetisiweke Godi u ta yi kuma? (2)
- 11.5 Maendlelo lawa mutsari a vulaka wona yo kuma switulu hi vukungundzwana ma humelela kun'wana etsalweni. Hi kwihi kun'wana laha ya humeleleke kona? (2)

- 11.6 Loko a ko va wena u bohekaka ku kuma poso hi maendlelo lawa ya vukungundzwana a wu ta pfumela xana? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 11.7 Leswi endlekeke eka Godi leswi heteke ntsako emutini wa yena endzhaku ka loko a kumile poso leyi swa khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

Na ta Godi na tona ti vile emahungwini. Vanhu va xeva hi vona lomu swinavaneni ni lomu swipotweni. Swi fambise xisweswo vanhu va kala va karhala ku vulavula hi vunghana bya Mafloza na Godi. Se no va xihundla a xi nga ha ri xihundla leswaku Godi na Mafloza a va ri vanghana. A swi hume ni moya hikuva mingiriko leyi a va yi endla la hofisini a yi nga hambanangi ni leyi a va yi endla loko va ri swin'we le 5 mukhukhwini wa Mafloza eka Siyandhani.

Van'wana se va hlamala loko ndzi vulavula hi mingiriko ya Godi le ka Mafloza: phela le ka Mafloza se a ko va kaya eka Buti Godi. N'wina loko wanuna a kala a vuriwa daddy hi vana va van'wana vavanuna a hi le kaya kwalaho? A ku ri na *crisis* lero swilo se a swi hlanganahlanganile. Loko a chayisa entirhwени a a hundza hi kwale, ivi a muka ekaya mikarhi yin'wana hi matakuxa. Loko ku ri ku hela ka vhiki kona, a ndza ha vuli; a a dzumba kwale Ravuntlhanu, Mugqhivela na Sonto. A wu ta kuma munhu a sangalateka a ri karhi a tleketlela tigiroza lomuya ka VaFrazers a ya chulula ku sapota vana va van'wana vavanuna loko vana va yena va xeva hi nhloko ya njiya le kaya ka yena eD². 10

Mhaka leyi yi karile yi ya fika ni le tindleveni ta Maxangu Khosa, yena munghana lontshwa wa Godi. Maxangu a a ri munghana lontshwa hikuva Dzovo a a ri vuchavelahwahwa. U lo na heta Matiriki, ivi a ya eTurfloop ... 15

- 11.8 Boxa vito ra wanuna wa rixaka rimbe loyi a a rhandzaneke na Mafloza. (1)
- 11.9 Ku va Mafloza a rhandzanile na wanuna loyi u n'wi boxeke eka 11.8 laha henhla swi endlile leswaku vatirhikulobye van'wana va vilela. Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi feme yi heriseke xivilelo lexi hayona. (2)
- 11.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Xivangelo xo va mutsari a vula leswaku a ku ri na *crisis* hileswi Godi a a sungurile ku ... ndyangu wa yena.

- A xanisa
 B hlayisa
 C rhandza
 D seketela (1)

- 11.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Lindiwe a a ri na wona eka xiyimo lexi a xi humelela ekaya ka yena. Seketela nhlamulo ya wena. (3)

- 11.12 Ndlela leyi Godi a a hanya hi yona eka Siyandhani yi paluxa Mafloza a ri nsati wa njhani? (1)
- 11.13 Xivuriso lexi nge: 'U nga suki u onhile xihlovo' xi tipaluxa njhani evuton'wini bya Godi eka leswi a swi endleleke ndyangu wa yena loko a sungurile vutomi byintshwa lebyi se a a byi hanya? (2)
- 11.14 Xana maendalelo ya Godi yo pfa a nyamalala ekaya no vuya ekaya namixo ma endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
[25]

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA

XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)

RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa vanhu ku hanya na vanhukulobye hindlela leyinene, ku teka swileriso na ku landzelela milawu leyi vekiweke etikweni na hinkwako laha va hanyaka kona handle ko honisa. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Nhwanyana wa vuhlalu', xihungwana xa matimu na swikholwakholwana xa 'Tiva ra Fundudzi' na xiphato xa ndhavuko xa 'Nelson Mandela'.

[25]

XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)**'MALEBVU YA N'WANGHALA'**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka, lowu humaka eka ntsheketo wa 'Malebvu ya N'wanghala' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani!

Khale etikweni rin'wana ra swihari, ku ri na dyandza lerikulu. Swihari a swi pfumala 5 swakudya na mati. Swihari hinkwaswo swo hlengeletana swi twanana ku cela xihlovo leswaku swi ta kota ku hlengeleta mati ya ku nwa.

Swi tlhele swi twanana leswaku xihari lexi nga ta ka xi nga celi xihlovo, xi nga pfumeleriwi ku nwa mati ya kona ...

Swihari swi tirha hi matimba swi ko swi ku ntirho chapu! Hiloko swi tlhela swi 10 hlengeletana swi tlangela ntirho lowunene lowu swi wu endleke. N'wanghala a nyika swihari nawu a ku: 'Un'wana na un'wana i murindzi wa xihlovo lexi. Loyi a nga ta nwa mati ya xihlovo lexi hi loyi a nga kulula nyuku a n'watseka. Loyi a nga ta kumeka a nwa mati a nga tirhanga na hina, mi n'wi khoma mi n'wi tisa eka mina.'

Mati a ma tshama ma ri karhi ma pfelela ma tata xihlovo. Swihari a swi nwa mati lama 15 swi ma tirheleke swi tshunxekile. N'wampfundla yena a a ma lava mati ya xihlovo kambe a a ta swi sungula njhani swihari?

N'wampfundla o tibyela ku ya nwa mati ya xihlovo navusiku, loko swihari hinkwaswo swi ettele. Kunene a endla tano nkarhi wo lehanyana ...

Leswi N'wampfundla a nga na moya wo tekela van'wana ehansi, u sungurile ku pfindlusa mati loko a heta ku nwa. Swihari swi kuma mati ya pfndlukile loko ri xa nampundzu. 20

Swihari swo sungula ku lavisisa mhaka leyi, kambe muendli wa yona a nga kumeiki hikuva a a swi endla exikarhi ka vusiku. Hiloko swi luka mano yo vatla xifaniso xa ntombhi yo saseka leyi a yi languteka onge yi ngo ku hlamula. 25

Loko swi heta ku yi vatla swi yi tota vurimba leswaku swi ta phasa muonhi loyi a a nga tiveki. Swi teka xifaniso swi xi veka ekusuhi na laha swihari swi nwaka mati kona ...

N'wanghala o pfumela leswaku N'wampfundla a cina hi ku hatlisa leswaku va ta herisa vutomi bya yena. N'wampfundla o cina ncino wun'wana wo hlekisa wo endla leswaku swihari swi hleka swi vumbuluka. Se ku ku mpoti, hi ritshuri ra ku cina ka yena na ku vumbuluka ka swihari leswin'wana. N'wampfundla o ri ntlnhaa, a nga languti na le ndzhaku. Loko ritshuri ri hunguteka, a ku nga ri na munhu laha N'wampfundla a a cina kona. N'wanghala o na swi vonisa sweswo o: 'Ndzhaku ndzi kona.'

25

30

13.1 Ku ya hi ntolovelwa mitsheketo i vamani lava faneleke ku tsheketa? (2)

13.2 Ku tsheketiwa nkarhi muni naswona hikwalaho ka yini ku tsheketiwa hi nkarhi lowu? (2)

13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Swihari a swi vekile nawu wa leswaku mati ma nwiwa ntsena hi loyi a nga kulula nyuku a n'watseka. Ku 'kulula nyuku u n'watseka' swi vula ku ... swinene.

- A   dzuka
- B   tisula
- C   tsutsuma
- D   tirha

(1)

13.4 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ku xaniseka ka N'wampfundla loko a lava mati leswi endleke leswaku a yiva kunene? (2)

13.5 Ndlela leyi swihari swi yi tirhiseke ku ololoxa xiphiqo xo pfumala mati yi lemukisa vahlayi yini? (1)

13.6 U vona swiendlo swa N'wampfundla swi ri kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)**'KU TIHORISA HIV HI VANA LAVATSONGO'**

Hlaya xihungwana xa matimu na swikholwakholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

'Hey, swa rivala a swi orhi ndzilo.' I Sokisi a vulavulaka na Mathonsi. 'U vurisa hi yini sweswo nandzuwe?' Ku vutisa Mathonsi. Sokisi a hlamula: 'Ndzi vula ku va vanhu va kholwa leswaku munhu wa xinuna a nga tihorisa HIV na AIDS hi tindlela to homboloka. Laha tikweni a ku nghanile ntungu wa ku pfinyiwa ka vana va tindzumulo va vanhwanyana. Loko swi ri karhi swi ya emahlweni na ku humeleta swi endlile leswaku 5 ku lavisisiwa xivangelo. Ku kumekile leswaku vana va vanhwanyana lava nga tiviki timhaka ta masangu na tindzumulo va pfinyiwa hi vavanuna lava nga na miehleketo ya leswaku loko va endla swa le masangwini na vana lava nga si tshamaka va nghanela swa masangu va ta horisiwa eka xitsongwatsongwana xa HIV.'

A ya emahlweni Sokisi: 'Mathonsi, swi tiveka ngopfu leswaku tiko ra Afrika-Dzonga hi rin'wana ra matiko lama hlaseriweke ngopfu hi HIV na AIDS eDzongeni wa Afrika. Kufikela sweswi swi tiveka kahle ku ya hi timhaka ta swa vutshunguri leswaku a ku si kumeka murhi wa ku tshungula mavabyi lawa. Leswi tivekaka na ku tlhela swi seketeriwa hi swa vutshunguri hileswaku vanhu lava hanyaka na xitsongwatsongwana xa HIV va kota ku hanya malembe yo tala va hlayisekile loko va tikhoma kahle. 10 Hambiswiritano, ku na vanhu lava vona va tshembaka leswaku munhu a nga tihorisa hi ndlela leyi ndza ha ku yi hlamuselaka.'

'Wa tiva munghana, a ndzi nga ku civel. Na mina a ndzi yi kholwa mhaka yeleyo. Kambe na sweswi ndza ha kanakana', ku vula Mathonsi.

'Yingisa ndzi ku byela', ku vula Sokisi. 'Ku vuriwa leswaku vavanuna lava pfinyaka tindzumulo hi xikongomelo xa ku lava ku hola va byeriwa hi tin'wana ta tin'anga ta Xintu. Va ri vanhu va byeriwa leswaku ngati ya xinhwanyetana lexi a nga ta xi pfinya yi ta basisa xitsongwatsongwana xa HIV lexi nga ngatini ya mupfinyi ...'

'Wena u ti kuma kwihi timhaka leti hinkwato nandzuwe Sokisi? Sweswi ndzi nga vula, mina ndzi na ku kanakana ko tala.'

Sokisi a hlamula: 'Nhlamulo i ku hlaya maphephahungu, ku yingisela xiyanimoya na thelevhixini munhu a kuma mahungu na vutivi ...'

'Futhi hi Mugqivela wolowu hi yaka eka wona ku na nhlengeletano ya swa rihanyu le holweni. A hi ye hi ya twa, hi vona leswaku hina hi nga tinyiketela ku pfuna njhani', ku vula Sokisi.

'Ina, hi ta ya munghana. Hi ta vonana.'

13.7	Hi ku ya hi xihungwana lexi, hi yihi ndlela ya ntiyiso leyi nga pfunka vanhu lava nga na HIV na AIDS ku hanya nkarhi wo leha?	(1)
13.8	Swi tikomba onge mhaka leyi Sokisi a vulavulaka hi yona yi nga va yi n'wi karhatile nkarhi wo leha swinene. I yini lexi seketelaka mhaka leyi ku ya hi xihungwana lexi?	(1)
13.9	Ku va Mathonsi a kuceteriwa ku ya ka nhlengeletano ya ta rihanyu swi ta n'wi pfuna hi mukhuva wihi?	(2)
13.10	U nga vula yini ehenhla ko va vavanuna va pfinya vana va vanhwanyana?	(1)

YISA EMAHLWENI

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I**ERIC NXUMALO**

- 1 Bayethi *nkosi ya ka Nxumalo,*
 2 Bayethi Nxumalo wa Zwide.
 3 Hosi ya va ka Ndwandwe,
 4 Hi vula wena Eric m'sa ka Mafemani.
 5 Ntukulu wa Nghunghunyana,
 6 Hosi ya Vangoni,
 7 Va ka nhlampfi-a-hi-dyi.
 8 U ri vambile tiko ra ka Nxumalo,
 9 U ri vambile tiko ra ka Ndwandwe,
 10 U ri vambile tiko ra Vangoni,
 11 U ri vambile bya comana.
- 12 Wena Eric Nxumalo,
 13 Wena ntukulu wa Nghunghunyana,
 14 Nghunghunyana wo *nghunghunya abafazi na madoda.*
 15 Wena *nkosi ya kithi,*
 16 Wena *we ndhlovi,*
 17 Wena *wo nghunghunya aManxumalo,*
 18 Bayethi ka ku busa.
 19 *Ilapha eza kenetezeka,*
 20 *Ijuba lahlala emithini,*
 21 *La wisa buxa anaqili asiwaziyo,*
 22 Nhangu mtwana ka Nxumalo,
 23 Nhangu mtwana ka Zwide,
 24 Nhangu mtwana ka Ndwandwe.
 25 Bayethi nkosi ya kithi!
 26 Bayethi!

- 13.11 Hlamusela hungunkulu ra xiphato lexi nga laha henhla. (2)
- 13.12 Hi tihi tindhawu ta nkoka leti swiphato swi talaka ku phatiwa kona? Boxa tindhawu TIMBIRHI ntsena. (2)
- 13.13 Tsavula ntila eka xiphato lexi nga laha henhla lowu kombaka xiyila lexi va ka Nxumalo va tihlawulekisaka hi xona eka swakudya. (1)
- 13.14 Hlamusela leswi muphati a vulaka swona loko a ku: 'Hi vula wena Eric m'sa ka Mafemani.' (2)

- 13.15 Ku vuyeleriwa ka rito ra 'Bayethi' eka xiphato lexi ku na nkoka wo tshikelela/tiyisisa mhaka yo karhi. Hi yihi mhaka leyi tshikeleriwaka/tiyisisiwaka? (1)
- 13.16 Loko na wena a wu ri wa ka Nxumalo kutani u twa hosi ya xivongo xa ka n'wina yi phatiwa hindlela leyi a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hakanyingi loko munhu a ku endlile nsele a swi talangi leswaku a ku navelela leswinene evuton'wini, leswi endlaka leswaku loko a ku vona u humelela a va na mavondzo. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka vutomi bya Xihangalasi etsalweni leri. [25]

XIVUTISO XA 15: XIMBANGU**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

XILUMUNI:	Leswi hi ngo twa mahungu ya kokwana Mavhavaza ntsena, n'wina kokwana Matanato a mi na wona mahungu yo tsakisa xana?	
MATANATO:	Hambi mo va kona ma nga ka ma nga khi nchumu eka lawa hi ma tweke ya huma eka Mavhavaza.	
MAVHAVAZA:	U nga va ni mahungu muni wena Chauke? 5	
MATANATO:	Ma kona mahungu.	
MAVHAVAZA:	U vula mahungu ya vona vasesi lava u nga va themba ngopfu evuton'wini bya wena xana?	
MATANATO:	Wa ndzi poyila mani wena Mugwena mani!	
MAVHAVAZA:	A ndzo ku poyila kambe ndzi vulavula ntayiso leswaku wena u 10 ngwenya ya vavasati. Hi leswi mina ndzi ku tivisaka xiswona. (<i>Hinkwavo va ku hiya-a-a, va hleka.</i>)	
MATANATO:	Ndzi ta ku hlamarisa hikuva a wu nga tivi nchumu hi timhaka ta vavasati va namunttha.	
MAVHAVAZA:	Hi swona. A hi ku kumbexana hi sweswi swa masiku. 15	
XILUMUNI:	Hi swona kokwana Matanato, yanani emahlweni mi hi hlayela ta n'wina. Ndza tshemba na tona ti ta hi nandzihela ku fana ni ta kokwana Mavhavaza.	
MATANATO:	Na mina loko ndzi fika eka leri tiko ra Joni ndzi rhangile ndzi tirha ntirho wa va Machanye no tirha exirhapeni xa miroho ni mirhi ya 20 mihandzu eOrange Grove exitandini xa Mulungu.	

XILUMUNI: Swi vula leswaku mintirho yo antswa enkarhini wolowo a yi ri yona ya le swirhapani no basisa tindlu ta Valungu ntsena?

MAVHAVAZA: Kavula, a yi ri yona mintirho yo antswa.

MATANATO: Se hiloko ndzi tirha hi ku chivirika, ndzi endla timfanelo ta mina 25 hinkwato. Mhaka leyi a yi ndzi twisa ku vava a yi ri ya swakudya. Exirhapani a ku byariwile milamula, mipapawa, migujava, miperekisi, mimango – ku hlaya i ku xurha! Kambe a ndzi nga pfumeleriwi ku dya mihandzu leyi kumbe ku tiswekela miroho.

- 15.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka n'wangulano lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 15.2 Boxa vito ra jaha leri swimunhuhatwa leswi a swi tshama na rona eka mbangu lowu a swi ri eka wona. (1)
- 15.3 Kun'wana eka tsalwa ku boxiwile leswaku Mavhavaza na yena u sungurile a tirha exirhapani xa mulungu. Boxa swihoxo SWIMBIRHI leswi a swi endleke loko a ri karhi a tirha kona. (2)
- 15.4 Mavhavaza na Matanato va xanisekile swinene loko va ri karhi va tirha exirhapani. Boxa ku hambana loku a ku ri kona eka maololoxelo ya valungu va vona ya swiphiqo loko va va onherile. (2)
- 15.5 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Matanato a ku: 'Hambi mo va kona ma nga ka ma nga khi nchumu eka lawa hi ma tweke ya huma eka Mavhavaza,' u kombisa leswaku mahungu ya Mavhavaza a ya ... swinene.
- A   bihile
 B   tsakisa
 C   chavisa
 D   karhalisa (1)
- 15.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka vutomi bya Matanato mayelana na leswi nga n'wi humeleta loko a ha tirha evalungwini? (2)
- 15.7 Mavhavaza u paluxa leswaku Matanato i munhu wa njhani loko a ku: 'U vula mahungu ya vona vasesi lava u nga va themba ngopfu evuton'wini bya wena xana?' (1)
- 15.8 Loko a ku ri wena u tshamela ku xanisiwa hi valungu ku fana na Matanato a wu ta va u endlile yini? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

MAVHAVAZA:	Se u ndzi veka kwihi hikuva ndzi fanele ndzi kuma nhlamulo namuntlha sweswi, hayi mundzuku, e-e, namuntlha sweswi. Loko ndzi suka laha mutini wa ka n'wina, ndzi rhandza ku suka ndzi twile ntiyiso eka wena.	
TOPISA:	Mina ndzi na n'wana wa mufana. I Tshikani vito ra yena. Ndzi onhiwile hi mufana un'wana kambe a ndzi landzula hikuva se a a vonile van'wana, mina a ndzi nga ha ri nchumu.	5
MAVHAVAZA:	Rhanga va koka ni vana va rona ku vurile va tolo. Mina a swi ndzi kanakanisi. Loko va ka n'wina va pfumela, ndzi ta endla timfanelo ta mina hinkwato ku ya hi leswi va swi lavisaka xiswona.	10
TOPISA:	Se n'wina vana va n'wina va le kwihi? Naswona mi lava ku ndzi yisa kwihi? A ndzi lavi ku ya gembeteriwa hi makhatlwva ku ndzi va tekela nuna wa bona.	
MAVHAVAZA:	Loyi wo sungula a hi kumangi vana. Loyi wa vumbirhi u tsutsumile ni vana vanharhu. Loko ndzi tekana na yena a a nga ndzi byelangi leswaku a a ri ni vukati. Ndzi swi thumba loko se ndzi n'wi landza le ka rikwavo ndzi kuma a nga ri kona. Loko ndzi tlhelela exitichini xa Phiphirosi, ndzo kumana ni nkulukumba un'wana a ndzi byela leswaku loko ndzi n'wi teka a a tsutsumile byin'wana vukati.	15
TOPISA:	Mina a ndzi na vukati, naswona a ndzi kalangi ndzi va na byona. Mufana loyi a nga ndzi onha u ndzi tshikile a suka a ya teka un'wana, kutani mina a ndzi na nuna. Hi mpfhuka xa sweswo ndzi lo titshamela kwala kaya ndzi ku kumbe ndzi ta kumana ni loyi a nga ta ndzi bodza.	20

- 15.9 Nhlamulo leyi Mavhavaza a a sindzisa ku yi kuma eka Topisa a a ku ri ya mayelana na yini? (1)
- 15.10 Xana vito ra Tshikani ri fambelana njhani na leswi nga humeleta Topisa? (2)
- 15.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Topisa a a ri na wona u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini a vile na ntlimbo wolowo. (3)
- 15.12 Loko Mavhavaza a byela Topisa leswaku rhanga va koka na vana va rona a a vula yini? (2)
- 15.13 Xana i mani xisihalari evuton'wini bya Mavhavaza na Topisa? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.14 Xana u vona swi ri kahle loko Topisa a amukerile ku tekiwa hi Mavhavaza ku ri hi ku u na n'wana ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.15 Loko a wu ri munghana wa Topisa a wu ta n'wi tsundzuxa yini endzhaku ka leswi nga endliwa hi Xihangalasi swo n'wi landza evukatini bya yena a ya n'wi byela leswaku u lava nsati wa yena ku ri hi ku u sungurile a n'wi phika? (1)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Xivuriso lexi nge: 'Nhonga ya le mahlweni a yi vavi, ku vava ya le ndzhaku' xi hlamusela leswaku loko munhu a endla un'wana lunya, a swi nga vavisi; kambe loko a rihiela, hi kona swi nga ta vavisa la nga sungula. Kombisa ntiviso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke Boneka etsalweni leri.

[25]

XIVUTISO XA 17: XIMBANGU**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

BONEKA:	Kambe ndzi humesile R4 000,00 ntsena, leyin'wana va ri ndzi ta hakela loko se ndzi ri karhi ndzi tshama. Xihundla lexi u nga tshuki u xi byela munhu n'wananga. Hambi a ri tata wa wena a ndzi lavi leswaku a swi tiva. Phela tata wa wena loko o swi twa a nga ya a ya rhabisa. A nga sungula ku tiva na leswaku ndzi yiva mali ya yena hi le tlhelo ndzi yi veka.	5
BODZANI:	Hi ta ya tshama loko swi te yini ke?	
BONEKA:	Nkarhi wihi na wihi hi nga ya hi ya tshama. Swo lava ku dyeriwa marhambu ya nhloko leswaku Xikweni a nga tshuki a swi tivile.	
BODZANI:	Mina swa ndzi kanakanisa ku famba sweswi hikuva hi nga ya hi ya hlupheka loko papa va nga ri kona. Kambe a ndzi vuli leswaku swi hoxekile.	10
BONEKA:	Loko u lava ku sala laha u nga sala a wu nge arisiwi hi munhu. U fanele u tiva leswaku loko wo sala u ta hlupheka nhwana. Na Khegu yaloyi wo ka a nga tlharihangi a nga ka a dyondza hi wena ku khola.	
BODZANI:	A ndzi nga vuli leswaku ndzi lava ku sala. Ndzi lava ku hlamusela leswaku loko ho famba hi siya papa hi ya eku hluphekeni.	15
BONEKA:	Kasi wena u vula ku hlupheka ka njhani?	
BODZANI:	Ndzi vula swo fana na mali hi ta hamba hi poseriwa hi mani ke?	
BONEKA:	Mali liya ndzi nga ku komba a ndzi tshembi leswaku hambi ndzo ku nyika n'hweti leswaku u yi hlaya u nga yi heta.	20
BODZANI:	Ndzi ta za ndzi ya kambe ... (A nga hetisi.)	

- 17.1 Boxa ntsengo wa yindlu lowu Boneka a nga vula leswaku u hakerile R4 000,00 ntsena ehenhla ka wona na laha yindlu leyi a yi kumeka kona. (2)
- 17.2 Kombisa ku fanana loku nga kona eka leswi a swi vuriwa hi Bodzani mayelana na vukona bya tata wa vona na leswi humeleleke loko se va tshama endlwini leyi. (2)

- 17.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Boneka a ku: 'Swo lava ku dyeriwa marhambu ya nhloko' u vula leswaku swi lava ku ... kahle.

- A yingisiwa
- B endliwa
- C tumbetiwa
- D ehleketiwa

(1)

- 17.4 Ku va Bodzani a vutisa mana wa yena swivutiso leswi nge: 'Hi ta ya tshama loko swi te yini ke?' na 'Ndzi vula swo fana na mali hi ta hamba hi poseriwa hi mani ke?' eka nwangulano lowu nga laha henhla swi paluxa yini hi vumunhu bya yena?

(2)

- 17.5 Xivangelo xo va Boneka a vula leswaku Khegu a nga tlharihangi naswona a nga kala a dyondza hi Bodzani ku khola hi xihi?

(2)

- 17.6 Kombisa hilaha xivuriso lexi nge: 'Ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni' xi hundzukeke ntiyiso hakona hi ku kongomisa eka Boneka na Bodzani eka tsalwa leri.

(2)

- 17.7 U nga n'wi tsundzuxa yini Boneka hi mhaka yo yivela nuna wa yena mali?

(2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

KHEGU: Ndzo kombela mhani. Ndzi lava leswaku ndzi lata rimbambu ntsena ndzi ta pfuka ndzi hundza. Mhaka leyi endlaka leswaku ndzi vuya vusiku hi leswi nuna wa mina a nga ndzi hlongola kambe nandzu wa kona a ndzi wu tivi. Mhaka leyi nga ndzi chavisa hi leswi a nga huma endlwini a khome banga a ri karhi a vula leswaku ndzi nga ha vuyi na siku na rin'we.

5

BONEKA: Leswi u ngo rilela mina hi mhaka ya leswi ndzi nga endla yini xana? Mina laha ndlwini ya mina a ndzi lavi dodi. A ndzi se va na risana mina. Loko wa ha pfotlosela mafurha a ndzi nga ku voni na nkondzo. Loko u vona leswaku se ti bihile wa ndzi tsundzuka. Leswi u ngo u kombela ku etlela laha, hi ku vona ka wena u vona onge u nga etlela kwihi hikuva dulu leri a wu etlela eka rona ri biwile?

10

KHEGU: (*A huma mihloti.*) Tatana va kwihi xana?

BONEKA: U lava ku endla yini hi yena xana? U ehleketa leswaku loko Xikweni a ri kona ndzi ta cinca miehleketo ke? O va yini Xikweni wa kona u nga ta ka u n'wi bombisa?

15

KHEGU: (*A tisula mihloti.*) A swi nga tiyiseleki mhani.

BONEKA: Lexi nga endla leswaku swi nga tiyiseleki i mhaka ya vulolo ni vusopfa lebyi u nga na byona. Loko a wo va munhunene onge wa ha lo tshama evukatini. Leswi wena u nga swi endla hi leswi swi nga endliwa hi mhani wa wena. A wu swi teki hansi n'wana ndziwena!

20

KHEGU: Hi swona mhani ndzi khensile ndza ha famba.

- 17.8 Boneka eka n'wangulano lowu u vula mani leswaku i 'dodi' kumbe 'risana' naswona a a ri wa ka mani? (2)
- 17.9 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Khegu a vuya hi le vukatini handle ka leswi boxiweke eka n'wangulano lowu nga laha henhla. (2)
- 17.10 Boxa xivangelo lexi a xi endla leswaku Boneka a byela Khegu marito ya leswaku: 'O va yini Xikweni wa kona u nga ta ka u n'wi bombisa?' (1)
- 17.11 Marito ya Boneka lama nge: '... u vona onge u nga etlela kwihi hikuva dulu leri a wu etlela eka rona ri biwile' ya paluxa yini? (2)
- 17.12 Hi ku leteriwa hi n'wangulano lowu nga laha henhla, hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka leswi Boneka a endleke Khegu swona? (2)
- 17.13 Khegu hambiloko Boneka a ri karhi a n'wi xanisa no n'wi vula hinkwaswo a nga tshiki ku n'wi vula mhani. U vona ku ri endlelo ra kahle xana? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.14 Loko a wu ri wena Khegu kutani munhu a ku byela leswaku u tekele mana wa wena leswi u swi endlaka, a wu ta endla yini? (1)
[25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'SWONA SWI RI SWA YINI!'**

Mavulavulelo lama nge: 'Munhu u tshovela leswi a swi byaleke' ma hlamusela leswaku munhu u tala ku kuma hakelo ya mikhuva ya mahanyelo ya yena evuton'wini. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke Midlayi/Nsatimuni hikokwalaho ka makuriselo ya yena ya vana.

[25]

XIVUTISO XA 19: XIMBANGU**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'I MHANGU KU TILAVELA!'**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

ELLA:	(<i>Hi ku khola</i>)	
	Aa, u ehleketa leswaku wo ndzi bisa hi moyo sweswo? U nga ni kholeli phela mali ni na yona kambe no twa ni navela ku xaveriwa hi wena ku pfuxeta khale ka <i>ou ya mina!</i>	
BAYIZANI:	(<i>Hi ku tinyungubyisa</i>)	5
	Kasi u nga vileli, nta ku <i>bayela</i> . (<i>Risimu ri hela. Bayizani a kongoma ephasejini</i>)	
ELLA:	(<i>A tlakuka exitulwini a n'wi khoma</i>)	
	Aa, se wa famba? U nga fambi ka Ma-Pieter, va ta ...	
BAYIZANI:	(<i>Hi ku tiyisisa</i>)	10
	E-e, a ndzi fambi, <i>baby!</i> Ndza vuya, ndzi ya ba <i>six nine</i> .	
ELLA:	(<i>Hi ku hlekula</i>)	
	A ni ku se u tsundzuke yhe nsati hikuva heyi, masiku lama vavanuna va la ka Malamulele na Giyani a mi yi twi nsimbi loko yi rila.	
BAYIZANI:	(<i>Hi ku n'wi tshembisa</i>)	15
	Kasi u nga chavi ku biha ni kun'we <i>my uosie</i> , hi wena u swi tivaka <i>grand</i> leswaku ndzi madyisa mina. A ndzi fani na vona ...	
ELLA:	(<i>A huma</i>)	
	(<i>A huwelela hi ku nyanyuka</i>)	
	SesB! SesBetty!	20
	(<i>Ku nghena Betty</i>)	
	Onge <i>like</i> se swi ya kona hikuva se ti sungula ku dyela.	
BETTY:	(<i>Hi ku tsaka</i>)	
	Ihi! <i>Dankie Xilungu!</i>	
ELLA:	(<i>Hi ku hlekelela</i>)	25
	Loko no yi katla, hi lama ya ka mina lama, swi herile SesB. Ni ri hi ta va hi yi khomile <i>jackpot</i> .	

BETTY:	(<i>Hi ku tsaka</i>) Kakhulu kwalano Ma-El, phela leyi hi yona chansi ya wena ya makumu. Hi rini u n'wi gidela Giyani kambe u vuyisa sweswi? Se loko wo tlanga hi 30 yona chansi leyi, aredzi ...
ELLA:	(<i>Hi ku hlekelela</i>) Kasi u nga vileli sesB, se la hiloko <i>like</i> hi khome <i>lotto</i> hi yoxe. Se phela ku laveka leswaku <i>like</i> u ni nika kamara ...

- 19.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona na leswi a swi ya endla swona eka wona. (2)
- 19.2 Kombisa vuxaka lebyi a byi ri kona exikarhi ka Ella na Bayizani. (1)
- 19.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Ella a ku: 'U ehleketa leswaku wo ndzi bisa hi moyo sweswo?' u vula leswaku Bayizani u endla onge a nga na ... na yena.
- A   xihundla
 B   vuxaka
 C   mhaka
 D   ntirho (1)
- 19.4 Hlamusela hi ku komisa laha vuxaka bya Ella na Bayizani lebyi u byi boxeke eka 19.2 laha henhla byi heleleke kona. (2)
- 19.5 Mhaka ya Ella na Betty ya leswaku loko va kumile Bayizani va khomile *Jackpot* kumbe *lotto* yi ku dyondzisile yini evuton'wini? (2)
- 19.6 I mani muluthanyi eka vutomi bya Bayizani na nsati wa yena Valerie? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.7 U nga vula yini ehenhla ka swihoxo leswi Bayizani a a swi endlela nsati wa yena swo rhandzana na Ella a tlhela a nga muki na le kaya masiku man'wana? (2)
- 19.8 Loko a wu ri munghana wa Bayizani kutani u twa hindlela leyi Betty na Ella va vulavulaka hi yena hayona eka n'wangulano lowu nga laha henhla a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (1)

YISA EMAHLWENI

NTLANGU: 'YOO, NDZI TIDLELE MINOO!'

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA O

MISERY:	(<i>Hi ku kanakana</i>)	
	N'wina bava, ku vula ntiyiso a ndzi tivi leswaku ndzi nga sungula kwihi. (<i>A miyelanyana</i>)	
HADISA:	Loko u lava swilo swi ku fambela kahle u nga chavi ku ndi byela mhakhi. Hlaya ndi ku yencela swoswi!	5
MISERY:	Hileswaku, eeeee, ndzi lava ku pfuniwa n'wina bava. Hileswaku ndza tikeriwa n'wina bava. Ndzi tikeriwa swinene n'wina bava. Se ndzi kombela leswaku mi ndzi pfuna ku ndzi rhula ndzhwalo lowu leswaku ndzi ta sala ndzi phyuphyile-vu na mina.	
HADISA:	A wu se na khuluma swoswo, ku rhula ndzhwalo u bala njhani? Bana nhloko ya mhaka leswaku ndi ta hatla ndi ku pfuna. Mina ndi pfuna vanhu vo tala lava nga ni tinkingha. U nga chavi nchumu n'wananga. Wa n'wi vona <i>mistress</i> luya wo famba hi ximovhana xo tshwuka xi nga bebula vhilwa seniya ndzhaku, u ...	10
MISERY:	(<i>Hi ku nyanyuka</i>)	15
	Ndza n'wi tiva!	
HADISA:	U pfune hi mina kwala.	
MISERY:	Ihii?	
HADISA:	Hi swona. Xiganama u xi kume kwala ka mina. Kumbe a wu ndi tshembi? Wa n'wi vona na nsati luya wa ka Makhubele luya, na yena u lunghe kola ka mina. Wa n'wi vona na luya wa ka Khosa luya, na yena u lunghe kola. Wa n'wi vona luya wa ka Mathebula luya, na yena u lunghe kola.	20
MISERY:	Ee! Swi ri ma swi kota!	
HADISA:	Phela a ndi ximunhwana mina! Hikolaho u nga chavi n'wananga. Ndi ta kota ku ku pfuna loko u bala hi wexe leswaku u lava yini hikuva leswi u lavaka swona a swi lavi tinhlolo. Swo lava wena leswaku u boxa tingoma ivi ndi ku makela swona, swoswi, kola!	25

- 19.9 Hi yihi mhaka leyi Misery a a lava Hadisa a n'wi endlela yona naswona a a twile hi mani hi ta yena (Hadisa)? (2)
- 19.10 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi nhlokohaka ya ntlangu lowu yi yelanaka hakona na leswi nga endzeni ka wona. (2)
- 19.11 Boxa xivangelo lexi endleke leswaku Misery a chava ku boxela Hadisa mhaka leyi a yi n'wi yisile ekaya ka yena. (2)
- 19.12 Hi swihi leswi mutsari a lemukisaka vavasati swona hi ntlangu lowu? (2)
- 19.13 Ximunhuhatwankulu eka ntlangu lowu i mani naswona hikokwalaho ka yini u ku hi xona ximunhuhatwankulu? (2)
- 19.14 Loko a wu ri Sunday, nuna wa Misery kutani u twa leswaku xiganama lexi dlayeke vana va wena a xi cheleriwile wena a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Xivuriso lexi nge: 'Vo veleka miri, a va veleki mbilu' xi hlamusela leswaku munhu wo lulama a nga tali ku tekeleriwa hi vana va yena eku lulameni ka yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka mahanyelo ya Fumani.

[25]

XIVUTISO XA 21: XIMBANGU**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

MATODZI RAMBUDA:	Mi nga n'wi holoviseli laha xikolweni Manana Mufundhisi. Xikongomelo xa ku mi vitana a ku nga ri ku ta mi holovisa na n'wana. Ntsena a ndzi lava ku va mi ta tiva leswaku n'wana wa n'wina a nga na vumunhu naswona laha xikolweni a hi nga ha swi koti ku dyondzisa xigevenga xa n'wina.	5
GEZANI MUNENE:	(A languta Manana Rambuda) Onge ma ndzi lahlekelanya nhloko ya xikolo. Xana mi nga va mi vula yini hi vuenti loko mi vulavula tano?	
MATODZI RAMBUDA:	Mufundhisi!	
GEZANI MUNENE:	Nhloko ya xikolo.	10
MATODZI RAMBUDA:	Mi ta ndzi khomela swinene ku mi tivisa leswaku n'wana wa n'wina a ndza ha n'wi lavi laha xikolweni hikwalaho ka mahanyelo ya yena yo dzaha fole ra rihlaza na ku kumeka a ri na mukwana. N'wana wa n'wina u ta onha xikolo hi ku dyondzisa vana van'wana ku dzaha fole ra rihlaza. Hitlhelo u ta dlaya vana van'wana lava va teleke ku ta tihandzela vumundzuku lebyo vangama laha xikolweni.	15
GEZANI MUNENE:	Nhloko ya xikolo! Ndza mi twisia eka hinkwaswo leswi mi swi vulavuleke. Ndzi tlhela ndzi pfumela leswaku mufana wa mina u dyohile swinene nhloko ya xikolo. Kambe ndzi kombela hi mandla mambirhi leswaku mi nga n'wi hlongoli laha xikolweni. N'wi xupuleni hi ndlela yin'wana kambe ku nga ri ku n'wi hlongola exikolweni ndza mi kombela nhloko ya xikolo.	20
MATODZI RAMBUDA:	Xana mi lava ndzi n'wi xupula njhani hikuva n'wana wa n'wina i xigevenga? Kumbe swi ta mi tsakisa ngopfu loko ndzo tlhela ndzi mi bela rinqingho ndzi mi tivisa leswaku mufana wa n'wina u dlayile n'wana wa vanhu?	25
GEZANI MUNENE:	A swi nga ndzi tsakisi nhloko ya xikolo.	

21.1 Boxa vito ra mufana loyi ku vulavuriwaka hi yena eka n'wangulano lowu. (1)

21.2 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kala ku va na n'wangulano lowu. (2)

- 21.3 Kombisa ku hambana exikarhi ka mavulavulelo ya Gezani Munene eka n'wanguano lowu nga laha henbla na loko a vulavula na n'wana wa yena ekaya. (2)
- 21.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka marito ya Matodzi Rambuda lama nge: 'Kumbe swi ta mi tsakisa ngopfu loko ndzo tlhela ndzi mi bela rinqingho ndzi mi tivisa leswaku mufana wa n'wina u dlayile n'wana wa vanhu?' N'wana wa vanhu ku vuriwa ...
- A Xiluva.
 B Vonani
 C Jimmy.
 D Dikeledi. (1)
- 21.5 Hi xihi xivangelo xa ku va Fumani a ya exikolweni na mukwana lowu a kumekeke a ri na wona? (2)
- 21.6 Loko n'wanguano lowu nga laha henbla wu ya emahlweni, manana Hon'wana u kombela leswaku Manana Rambuda a rivalela mufana loyi u n'wi boxeke eka 21.1 laha henbla. Xana leswi swi kombisa yini hi yumunhu bya yena? (1)
- 21.7 Xana u vona swi ri kahle ku va Gezani Munene a kombela leswaku Manana Rambuda a nga hlongoli n'wana wa yena exikolweni ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

XILUVA:	A tile tolo hi ndzhenga ekaya ndzi lo n'wi tlherisa. A ndzi n'wi lavi munhu wo loko hi vulavurile mhaka yi hela a tlhela a sala a ha ndzi konanisa. Timhaka ta Mbangini hi ti vulavurile hi heta. Ndzi tisorile swinene eka yena kambe swi tikomba onge eka yena a swi se hela. Se a fambi a ya rhandzana na munhu loyi a tshamelaka ku n'wi byelelala timhaka hi mina. 5
DIKELEDI:	(A hlakahla nhloko, a hlamala)
XILUVA:	Xana ndza ha ta tsakisa hi yini ku rhandzana na munhu loyi a nga ndzi tshembeki munghana? Phela hi marito man'wana a nga ha ri na rona rirhandzu eka mina kumbe se u lo tibyela ku tlanga hi mina. Se swi le rivaleni kuri loko o ndzi kumisa khwiri u ta tlula a nantswa tilo a ku i ra Mbangini. 10
DIKELEDI:	Jimmy a nge swi endli sweswo munghana.
XILUVA:	Hayi! Jimmy ndza n'wi tshika mina. A ndzi n'wi rhandza ngopfu mufana luya se hikuva yena a nga ha ndzi tshembi na mina ndzi nga ka ndzi nga ha swi koti ku yisa emahlweni na yena. U ta rhandzana na loyi a tshamelaka ku n'wi byela timhaka hi mina. 15

DIKELEDI:	Swa ha ndzi hlamarisa leswi u swi vulavulaka munghana. Wena u tshika Jimmy?	
XILUVA:	A ndza ha lavi ku twa nchumu hi Jimmy. Swa mina na yena swa hela namuntlha.	20
DIKELEDI:	Rhelerisa moya u n'wi rivalela munghana. Jimmy i mufana wa kahle a nga na huwa. Famba u ya vulavula na yena mi ta twanana munghana.	
XILUVA:	Ka ha ri hava lexi ndzi nga xi vulavulaka na yena ...	

- 21.8 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu nga laha henhla wu humevelaka eka wona na vito ra ximunhuhatwa lexi va vulaka leswaku Jimmy u ta ya rhandzana na xona. (2)
- 21.9 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Xiluva a cinca miehleketo a rhandzana na Fumani ku ri hi ku a tibyerile leswaku a nge pfuki a n'wi rhandzile. (2)
- 21.10 Hi xihi xivangelo xa ku va Xiluva a tlherisile Jimmy loko a yile eka vona hi ndzhenga lowu a vulaka wona eka n'wangulano lowu nga laha henhla? (2)
- 21.11 Muluthanyi i ximunhuhatwa lexi xi vangaka dzolonga exikarhi ka swimunhuhatwa swin'wana etsalweni. I mani muluthanyi exikarhi ka Jimmy na Xiluva? Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 21.12 Nyika dyondzo leyi u yi kumeke mayelana na ku hela ka rirhandzu ra Jimmy na Xiluva. (2)
- 21.13 U nga vula yini hi endlelo ra Xiluva ro rhandzana na Fumani a tshika Jimmy hikwalaho ka leswi Fumani a n'wi nyikeke mali? (1)
- 21.14 Loko a ku ri wena Jimmy a wu ta titwa njhani loko u twa leswaku Xiluva u hlawurile ku ku tshika a ya rhandzana na Fumani hikwalaho ka leswi a n'wi nyikeke mali naswona a wu ta endla yini? (2)
[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80